

Б. Н. ЖҰБАТОВА

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АРАБ, ПАРСЫЛЫҚ КІРМЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТАРИХЫНАН

В статье автором делается попытка установить время проникновения некоторых арабско-персидских фразеологических заимствований в казахский язык. Заимствованные фразеологизмы, как свидетельствуют тексты тюркских письменных памятников, являются результатом многовековых тюркско-иранско-арабских культурных контактов. Автор путем сравнительного анализа показывает трансформацию некоторых заимствований.

Yazar bazı arab-fars kelime ve anlaşılları ne zamandan kazak diline girdiğini incelemeye çalışır. Bunların asırlardır devam eden türk-iran-arab kültürel ilişkileri neücesinde ortaya çıktıđı eski türk yazı abidelerinden bellidir.

Шыққан тегі жағынан араб, парсылық болып келетін кірме фразеологизмдердің қазақ тіліне ену кезеңін анықтау мәселесіне келгенде түркілік дәуірге соқпай кете алмаймыз. Қазір «кірме» деп танылып отырған фразеологиялық оралымдар қазақ тіліне енген уақытын кесіп айтуға болатындай жақын аралықта енген жоқ, олардың кемінде бір ғасырлық тарихы бар. Бұған орта ғасырлық түркі жәдігерлерін оқи отырып көз жеткізуге болады. Осы тұста түркі жазба ескерткіштеріндегі тұрақты тіркестерді зерттеу өз кезегін күтіп тұрған мәселелердің бірі екенін тағы да айта кетуге болады.

XII ғасырдың жәдігері болып табылатын көне түркі әдеби тілінде жазылған «**һибату – л-хақайиқ**» ескерткішін оған дейінгі «Құтадғу билігіпен» салыстырған түрколог ғалым Б.Сағындықұлы онда араб, парсы элементтерінің, сөз орамдарының көбірек екеніне, ал кейінгі ескерткіштерге қарағанда салыстырмалы түрде аз екеніне назар аудара отырып, аталған ескерткіштің жазылу уақытын XII ғасырдың басы деген болжам айтады [1, 62].

Аталған ескерткіштен күні бүгінге дейін семантикалық жағынан өзгермей қолданылып жүрген кірме фразеологизмдерді табамыз. Атап айтқанда: *лағнет айту*:

Йема төрт епиңа ыдурман салам,
Олардин усанмақ қачан ол мәңа.
Садиқ бирла Фарух үчүнч Зу н-нурайн,
'Али төртиланчи ол Әрсиг тоңа.
Ким ерса бу төрт ешга бад и'тиқад
Тутар ерса *мың ли 'ан айурман* аңа [1, 9].

Тағы да төрт досыңа сәлем жолдаймын.
Олардан жалығуым ешқашан мүмкін емес.

Садық пен Фарух, үшіншісі – Зу-н-нурайн
Төртіншісі – Әли, ол – теңдесі жоқ батыр.
Кімде-кім бұл төрт досқа сенбестік,
көрсететін болса, оған *мың лағнет айтамын* [1, 39].

Ескерткіштегі *ли‘ан* арабтың *ла‘нат* «қарғыс» сөзінің көпше түрі болып табылады.

Са‘адат йолы «бақыт жолы»: Билиг бирла билинур са‘адат йолы, Билиг бил са‘адат йолыны була [1, 12]: Бақыт жолы білім арқылы білінеді, Білім ал. Бақыт жолын ізде [1, 41].

Әшкерә болу. Қамуғ йашру ишиң болуи ашқара, Бу көрган ешиткан сәңа күлмасун [1, 17]: Барлық жасырын ісің әшкерә болып, көрген, есіткен (кісі) саған күлмесің.

Мехнат оты. Өчар мехнат оты кечар наубаты, Қалур сабр идиси сауабын тутуб [1, 28]. – Өпер мехнеттің оты, көпер азабы. Сабыр иесі сауабына қалар.

Едгү фи‘л – ізгі иғғыл «ізгі іс, жақсы амал». *Тирил едгү фи‘лын көңүллар алыш, Есизлигдин өзни сираңгү салыш* [1, 29]. – Ізгі істерді көңілге алып өмір сүр, ессіздіктен өзінді аулақ ұстап. Ізгі іс деген тіркес те қолданылған: Еши едгү болса, ер едгү болур [1, 30] – Ісі ізгі болса, ер ізгі болар. Немесе: Есиз *едгү ишка* йанут болмаз ол [1, 29] – Ессіз ізгі істің қарымын қайтара алмас. Арабтың «іс, амал» мағынасындағы *фи‘л* сөзі орта ғасыр ескерткіштерінде түпнұсқа тілдегі мағынасынан ауытқымаған, бұл XX ғасырдың алғашқы ширегіне дейін келген қазақ кітаби ақындарының қолданысында да өзгермеген. Бұл сөздің «ой, ниет» мағынасын беріп, семантикалық жағынан трансформациялануы араб графикасынан бас тартып, араб тілін оқыту тоқтаған кезде, яғни шамамен XX ғасырдың ортасына таман орын алса керек.

Һадйа қылу «кәде қылу», яғни «сыйлық жасау, сыйға беру». *Сәңа һадйа қылдым бу таңсуқ сөзүм, Мәңа һадйа қылсу ду‘а деп сени* [1, 35]: «Саған сыйға тарттым бұл таңсық сөзімді, Маған сыйласын дұғасын деп». Арабтың «сыйлық» мағынасындағы *Һадйа* сөзі қазір *кәде* түрінде, *кәдесін жасау, кәдеге асты, кәдесін алды* секілді фразеологизмдерде қолданылып, семантикасы түпнұсқадан аса алшақтап кетпеген. Бұл фразеологизмнің *артут қылу* түріндегі түркілік варианты да ескерткіште жарыса қолданылған: *Артут қылайын* –сыйлық қылайын: *Мәң артут қылайын шаһымға аны* [1, 9] - «Мен шаһыма сыйға тартайын оны».

XIV ғ. ескерткіші болып табылатын Хорезмидің «Мухаббат-намесі» – тәжік-парсы жазба әдеби дәстүрінің ықпалы айқын сезілетін әдеби жәдігер. Хорезмидің парсы тілін білгені, парсы тілінде жазылған мәтінге сүйенгені мәлім. Ақынның ««Мухаббат-намені» он наме қылмақшың, Екі бабын һәм парсыша етейін» деп жазуы да осыны айғақтайды. *Махаббат кеніші (мухаббат генжи), жад қылдым (йад қылдым), таң самалы (саба йели)*,

мәжіліс құрылды (маджлис құрулды), тоты тіліңіз, қабул қылдым, хидмат қылайын, мадақ айтайын (мадх айайын), әлем қуанышы ('алам қуванжи), сайышқыран (сахибу-л-қиран), қамқор бол (ғамхор болғыл), рақым етіп (рахм етиб), махаббат оты (мухаббат нары), шекер ерің (шакар ерин), әдіден асты (хаддин апты), аһ ұрды, дертке дәрмен жоқ (дәрдиңға һеч дарман йок), ғашықтық оты (Хорезми 'ишқың отыға йақылды), шырын сөз (сөзүң ширин, өзүң Хосравдин афзун), бауырымнан қан ағады, ғұмыр кешті, есірік көз, жақұт ерін (йақұт ерин), наркес көзді (наргис көзлі), шекер ерінді (шакар дудағлы), ақиқат әлемі (хақиқат 'аламы), гауһар тіс, лағыл ерін т.с.с. фразеологизмдерді парсы тіліндегі мәтін арқылы енген кірме бірліктер деп тануға болады. Бұл келтірілген фразеологиялық оралымдардың ішінде мухаббат кеніші, 'алам қуванжи, мухаббат нары, хақиқат 'аламы түріндегілері араб, парсылық изафетті түркі тілінің заңдылығына сай қайта құрудың нәтижесі деп танамыз. Мысалы: Мухаммад Хожа-бек 'алам қуванжи «Мұхаммед Хожа бек – әлемнің қуанышы» [2,136]. Мухаббат нары жандин кетмади һеч «махаббат оты жаңдан еш кетпеді» [2, 151]. Мухаббат ганжини адамға берган «махаббат кенішін адамға берген» [1, 16]. Ал йад қылу, саба йели, маджлис құру, тоты тіліңіз, қабул қылдым, хидмат қылайын, мадақ айтайын, ғамхор болғыл, рахм ету, шакар ерин, хаддин асты, аһ ұру, дертке дәрмен жоқ, ғұмыр кешу секілді фразеологизмдердің парсы тілінен жартылай калькаланған бірліктер екенін тану қиынға түспейді. Ал осы келтірілген фразеологизмдердің ішіндегі есірік көз, бауырымнан қан ағады фразеологизмдерін толық калька деп айту талас туғызуы мүмкін. Алайда келтірілген тіркестердің мәнмәтіндегі қолданысына талдау жасау арқылы бұған көз жеткізуге болады. Есірік көз тұрақты тіркесі орта ғасырлық түркі ескерткіштерінде қыздың әдемі көзін сипаттайтын тұста кездеседі. «Мухаббат-намеде» де осыны байқаймыз. Мысалы: Жиһанның фитнасы есрук көзүңда: Жиһанның алдап-арбауы есірік көзінде [2, 90]. Есірік көз-ді «мас көз, қарасынан аласы көп көз» (томные, пьяные глаза) деп түсіндіруге болады. Б.Сағындықұлы да есрук сөзін «мас, есіру» деп түсіндіреді. Мас(т) көз, есірік көз – парсы классикалық әдебиетінде көп қолданылатын образдардың бірі. Қазіргі қазақ тілі иелерінің түсінігінде де мас адамның көзін «әдемі көз» деп ұғыну жоқ. Ал ескерткіште «тағы мың жыл өтсе де ондай ай тумайды», «жүзі барша әлемге арай береді» деп суреттелген сұлуды есірік көзді деп сипаттау түркілік метафора болмаса керек. Ал сенің 'ишқыңнан бағрымдин ақар қан «саған деген махаббатымның күштілігінен бауырымнан қан ағар» деу де парсы дүниетанымына тән оралымдар. Ғашықтықты қайғы деп ұғынып, осы қайғыдан көзінен қанды жас ағу, жүрегі мен бауыры қан болу – Шығыс поэзиясындағы көнігі қолданыстар. Бауыры қан болу, бауырынан қан ағу фразеологиялық оралымының жартылай калькаланған варианты жігері құм болу түрінде қазіргі тілімізде тұрақтаған. Алайда Қожа Ахмет Ясауи тілінде де, ескерткіштерде де оның толық калькаланған түрі қолданылған.

Жоғарыда келтірілген фразеологизмдермен бірге «Мухаббат-намеде» біз кірме семантикалық фразеологизмдер деп таныған, сопылық поэзия арқылы кең тараған гүл мен бұлбұл, шам мен көбелек секілді тұрақты тіркестердің қолданысы да заңды, себебі аталған поэтикалық дүние сопылық әдебиет үлгілерінің бірі болып табылады. Мысалы: *Чаманның гүллары бұлбул била хош* «Бақтағы гүлдер бұлбұлмен (болады) хош» [2, 76]. *Көңүл пәруана болды ол йолаға* «көңілім сендей пыраққа көбелек болды» [2,152]. Мұндай семантикалық фразеологизмде идея сақталады да, компоненттер ауысып қолданыла береді. *Гүл мен бұлбұл* дәл осы мәтінде *шешек пен бұлбұл* түрінде кездессе, қазіргі қолданыста, әдетте, *көбелек пен шам* түрінде кездесетін фразеологизм, *пәруана мен йола* түріндегі тіркес компоненттерінің бірі парсылық, екіншісі түркі сөзі болып келеді.

Ескергіштің тілі қазіргі қолданыстағы кейбір сөздердің бір кездерде екі компоненттен тұратын фразеологиялық оралым болғанын көрсетеді. Қазіргі қазақ тіліндегі *сайышқыран* сөзі арабтың *сәхиб қиран* тіркесінің лексикаланған формасы екеніне көз жеткіземіз: *Айа, сахиб қыран, ким ұзарлар, Қылышыңдин ‘адулар қан ичинда: Ей, сақыш қыран, жауың жүзеді қылышыңнан (аққан) қан ішінде* [2, 39]. *Сәхиб қиран* тіркесі парсыша-орысша сөздікте былай түсіндіріледі: *قران صاحب* [саһэбғэран] 1. книж.счастливый, победоносный (*рожденный под знаком Венеры и Юпитера или Венеры и Солнце*). 2. ист. Обладатель счастливого сочетания звезд (титул иранских шахов) (ПРС, т.2, с.130).

Қазіргі қазақ тіліндегі «меселі қайтты, сағы сынды» деген мағынадағы *жігері құм болды* фразеологизмінің құрамындағы парсының *жігер* сөзі бұл оралымның кірмелігінен хабар береді. Парсы сөзі *джегар* – адам ағзаларының ішіндегі маңыздыларының бірі болып табылатын бауыр. *Жігер* сөзінің соматикалық атау ретіндегі нақты мағынасы шығыс тілдерінің ықпалын сақтаған түрік, әзірбайжан секілді түркі тілдерінде бар болғанмен, қазақ тілінде жоқ. Қазіргі қазақ лингвомәдениетінің өкілдері *жігер* сөзін «қажыр», «қайрат», «ынта» секілді абстракт ұғымдардың атауы деп біледі. Мұның өзі бұл сөздің поэтикалық мәтіндер арқылы келгенін танытады. Қазақ тіліндегі *жігері құм болды* фразеологизмі парсы тілінен аударылып алынған жарғылай калькаға ұқсайды. Парсы тіліндегі *хун бэ джегар кардан* «бауыры қан болу», *хун бэ джегар шодан* «бауырын қан қылу» (Персидско-русский словарь, т.I, 589-б.) түріндегі тұрақты тіркестер аталған фразеологизмнің прототипі бола алады. Бұл фразеологизмдер Омар Хайам, Сағди, Хафиз секілді парсы классикалық әдебиеті өкілдерінің қолданысында көп кездеседі. Ал бұл тұрақты тіркестің орта ғасырлардағы түркі мәтіндерінде *бауыры қан болды* түріндегі толық калькасы қолданылғанына Қожа Ахмет Ясауи хикметтері арқылы көз жеткіземіз:

‘ипшқ халқ ічідө сирры ниһан,
Аһ ұрса, көккә йегер рәңі хәзан.
Көзі йашлық, көңлі сынұқ һәм бағры қан,
Берйан болмай хақ йолыны білсә болмас [3, 332].

Ал «Мухаббат-наме» секілді поэтикалық жәдігерде аталған фразеологизм *бауырымнан қан ағар* түрінде кездеседі: *Сениң ‘ипшқыңда бағрымдын ақар қан* «Саған ғапық болғаннан бауырымнан қан ағады» [2, 82]. Жалпы, *жігер* сөзінің жеке тұрып, не болмаса тұрақты тіркестер құрамында қолданылуына мысал көне түркі сөздігінде тіркелмегенін байқадық, С.Е.Маловтың «Памятники древнетюркской письменности» атты зерттеуіндегі сөздіктен де байқамадық. Шамасы, бұл сөздің қолданысы араб, парсы тілдерінің қайта жанданып, бұл тілдерден аударма жасау ісіне үлкен ден қойылған тұста, яғни ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қоғамдағы кітап бастыру, аударма секілді әлеуметтік қызметтерге белсенді қатысқан кітаби ақындардың қызметімен байланысты болса керек. Болашақта араб, парсы секілді пығыс тілдерін қатар меңгеріп, осы тілдерде де өлең жазған Навои, Бабыр секілді түркі шайырларының тілдерін зерттеу пығыс тілдерінен калькаланған тіркестерді тануда мол деректер беріп, көмектесетіні сөзсіз. Ал калькалау мәселесіне келгенде, бұл дәстүрдің орта ғасырлардан келе жатқанын академик Р.Сыздықованың хикметтерде жарыса қолданылған парсылық *хак-и пайы* және оның *айағ басқан ізләр* түріндегі түркілік варианты турасындағы мына шікірі растай түседі: «...Сан жағынан *хак-и пайы* мен *айағ басқан ізләр* варианты шамалас, соңғысы парсы тілінен жасалған калька деуге болады, бұлар о бастан осылайша жарыса хатқа түсті ме, жоқ әуелде түркі жұртына түсінікті *айақ басқан із (тозаң, тошырақ)* түрінде беріліп, кейін парсышасы тәуір көрінді ме, әлде керісінше ме – тап басып айту қиын» [3, 100]. «Қайғырды» мағынасындағы *жігері қан болды* тұрақты тіркесі түрікмен тілінің жазба ескерткіштерінде де *йурегі ган болды, йурегі ган ичинде* түріндегі фразеологизмдермен қатар қолданылады екен: *Жигерим қан болуб, көзләрим йаш болуб* (Молланепес, «Зохра и Тахир», ХІХ ғ.) [4, 93]. Түрікмен тілі секілді өзге түркі тілдерінің материалдары да қазақ тіліндегі *жігері құм болды* тұрақты тіркесінің о баста парсы тілінен *жігері қан болды* түрінде аударылып қолданылған калька деген тошылауымызды дәлелдей түседі.

Түркі фразеологизмдерін зерттеуге арналған еңбектерден орта ғасырларда парсы тілінен кірме бірліктер қабылдау мәселесіне келгенде материалдық кірмелерден гөрі калькалауға артықшылық берілгенін байқауға болады. Қазіргі тіліміздегі *абыройы төгілді* түріндегі идиом орта ғасырлардағы түркі ескерткіштерінде *йуз суы төгілді* түрінде қолданылған. Міне, осындай мысалдар араб, парсы тілдерінен калькалау үрдісіне орта ғасырларда көңіл бөлінсе, ХІХ ғасырдың соңғы ширегі мен ХХ ғасырдың

басындағы кітаби ақындар шығармашылығында аудармай, түшнұсқадағы күйінде қабылдау етек алғанын көрсетеді. Мұның себебін ашу үшін түркі ескерткіштері мен қисса-дастандар тілін салыстыра зерттеу қажет болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Сағындықұлы Б.* «Һибат-ул хақайиқ» - XII ғасыр ескерткіші. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 184 б.
2. *Сағындықұлы Б., Тәшімбаев С.* «Мухаббат-наме» ескерткішінің (XIV ғ.) мәтіні. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 228 б.
3. *Сыздықова Р.* Ясауи «Хикметтерінің» тілі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. -552 б.
4. *Аннаева Р.Х.* Фразеологические устойчивые словосочетания в памятниках туркменского языка. – Ашхабад: Ылым, 1983. -144 с.

REZUME

ZHUBATOVA B.N. (Almaty)

HISTORY OF ARABIC-PERSIAN PHRASEOLOGICAL LOANS IN THE KAZAKH LANGUAGE

The author attempts to establish the time of penetration of some Arabic-Persian phraseological loans in the Kazakh language. The borrowed phraseological units as texts of Turkic written monuments testify, grow out of centuries-old Turkic-Iranian-Arabian cultural contacts. The author shows transformation of some loans by the comparative analysis.